

Romanizacija Narone

Rad tematizira romanizaciju Narone, jednog od najvažnijih rimskih središta na istočnoj obali Jadrani koje se ubicira u današnji Vid, selo smješteno nekoliko kilometara zapadno od Metkovića. Iznošenjem spoznaja o naselju koje na mjestu Narone egzistira kroz helenističko doba i komparacijom s poznatim podacima o društvenom, gospodarskom i urbanističkom profilu rimske kolonije, namjera je prezentirati promjene koje uzrokuje proces romanizacije, a koje se očituju u oblikovanju krajolika, administrativnom sustavu i religijskom životu kao najizrazitijim aspektima. Podatci dostupni istraživanjem bogate epigrafske baštine pokazuju da je Narona već u kasnorepublikansko doba snažno romanizirana sredina koja privlači veliki broj italskih trgovaca i drugih poduzetnika koji su sredinom 1. st. pr. Kr. organizirani u konvent rimskih građana. Ne umanjujući zasluge vojske u širenju tekovina rimske kulture pri pacifikaciji osvojenog područja, čini se da su upravo italski doseljenici, kao začetnici društvenog i gospodarskog uzleta kasnorepublikanske Narone, nositelji procesa romanizacije koji unosi bitne promjene u život autohtonog stanovništva.

1. Uvod

Koliko god na prvu on zvučao jasnim, razumljivim ili logičnim, pojam romanizacije i njegov sadržaj daleko su dublji i složeniji od njegova jednostavnog definiranja kao procesa prihvatanja i usvajanja kulturnih dostignuća rimske civilizacije od strane autohtonih naroda ili zajednica. Problematika njegove interpretacije već je desetljećima aktualna u znanstvenim krugovima i izaziva rasprave stručnjaka o opravdanosti korištenja samog termina. Pritom, neki predlažu njegovo izbacivanje iz upotrebe zbog okolnosti vremena u kojem je termin skovan i teorije kulturnog imperijalizma iz koje proizlazi ili pak njegovu supstituciju nekim drugim izrazom (Radman-Livaja, 2014: 15-16).¹ Oni sa suprotnim stavom odobravaju njegovo

korištenje smatrajući ga najprimjerenijim izrazom za oslikavanje društvenih promjena i procesa transformacija i inkorporiranja autohtonih provincijskih zajednica u rimsku društvenu i političku cjelinu. No, bez obzira na različita mišljenja i podjele koje izaziva suvremeni pristup interpretaciji sadržaja, neke odrednice pojma romanizacije su nedvojbene. Prije svega, Rim kao politička i vojna velesila nastoji osvojena područja i njihovo stanovništvo uključiti u rimski administrativno-pravni sustav. Pritom, nije riječ o unaprijed osmišljenom i razrađenom planu nametanja jezika, kulture, običaja, religije narodima pokorene provincija ili ukidanja autohtonih zajednica i njihovih kultura već proces koji teče sam po sebi, uvjetovan, ali i opravdan, superiornošću rimske civilizacije. Posljedice su sadržane u brojnim tragovima koji dokazuju uspješnost integriranja u rimsku državnu zajednicu. Promjene koje doživljavaju pokoreni prostor i narod su raznolike, a među brojnim, ističu se prihvatanje i uporaba novog jezika i pisma (latinski jezik i pismo), oblikovanje krajolika u skladu s rimskim načelima (urbanizacija, katastar, prometnice, razvoj gradova i naselja), razvoj hijerarhijski povezanih administrativnih jedinica i službi, infiltracija i asimilacija novog stanovništva, procvat trgovine, prihvatanje novih religija uz mogućnost njihovog stapanja s domaćim vjеровanjima, uniformni monetarni sustav i mnoge druge mogućnosti koje je rimska vlast pružila autohtonom stanovništvu unaprijeđujući njihov način života i pridonoseći gospodarskom, tehnološkom i urbanom uzletu njihovih prostora (Radman-Livaja, 2014: 15-16).

Ovim kratkim osvrtom u najkraćim crtama je izneseno teorijsko viđenje procesa romanizacije zbog boljeg razumijevanja materije samog rada. Romanizacija je postupan proces koji se manifestira kroz različite aspekte, a upravo u primjeru Narone, jedne od najznačajnijih rimskih kolonija u provinciji Dalmaciji, namjera je prezentirati promjene koje je uzrokovala i novine koje je donijela u krajoliku, odnosno arhitekturi i urbanizmu grada, administrativnom sustavu te religijskoj slici s usputnim dodirima drugih sadržaja u kojima se mogu prepoznati utjecaji rimske prisutnosti na naronitanskom prostoru.

1 Uz nastanak pojma romanizacija vežu se dvije značajne osobe: T. Mommsen koji koristi riječ „romansierung“ i F. Haverfield koji je skovao termin romanizacija. Negativna konotacija toga pojma vezana je uz okolnosti vremena u kojem su Mommsen i Haverfield živjeli i preslike onovremenih zbivanja u definiranju toga procesa, naročito kolonijalističkih tendencija tadašnje Njemačke i Velike Britanije. Takve društvene i političke okolnosti utjecale su i na kompromitaciju određenih vidova pojma romanizacije (Radman-Livaja, 2014: 15-16).

Slika 1. Pogled iz zraka na današnji Vid kod Metkovića – prilog razumijevanju prostornog konteksta antičke Narone

2. Povijesni izvori i arheološke spoznaje o predrimskom naselju

Osnutak i razvoj predrimskog naselja koje je prethodilo rimskoj koloniji Naroni u velikoj su mjeri uvjetovani izvrsnim strateškim položajem na rijeci Neretvi koja je od davnina bila važan trgovački put kojim su kolali raznovrsna roba i dragocjenosti od obale ka unutrašnjosti i obrnuto omogućujući uspostavu kontakata i veza između različitih zajednica koje su obitavale ili boravile na tim područjima. Među prvima koji su prepoznali značaj tog najpovoljnijeg trgovačkog i prometnog mosta obale i zaleđa su grčki pomorci i trgovci o čemu svjedoče podatci u povijesnim izvorima. Najstariji poznati spomen Narone nalazimo kod Teopompa kojeg citira Strabon (*Strab.* 7.5.9) iznoseći zanimljiv podatak da su u Naroni trgovci s otoka Hiosa i Tasosa prodavali keramiku. S druge strane, Pseudo Skilak (*Ps. Scyl.* 24) navodi da je rijeka Neretva (*Naron*) plovna do emporija koji se nalazi 80 stadija od mora (Cambi, Pasini, 1980: 279). Takvi podatci ukazuju da su Grci plovili Neretvom prema unutrašnjosti i trgovali na njezinim obalama. Međutim, emporij iz 4. st. pr. Kr. koji spominje Pseudo Skilak još uvijek nije arheološki potvrđen, a najstariji poznati ostaci vežu se uz posljednja dva stoljeća pr. Kr. kada, po svemu sudeći, Naron, kao snažno gospodarsko i produktivno središte te važna i frekventna prometna točka, stječe izraziti značaj u regionalnim i mediteranskim trgovačkim mrežama.

O izgledu i arealu rasprostiranja predrimskog naselja nije poznato mnogo, ali ipak dosadašnja saznanja pružaju dovoljnu osnovu za utvrđivanje kronologije i razvoja fortifikacija. Ponajprije zahvaljujući zaštitnim istraživanjima koje je proveo Nenad Cambi 1971. godine na vrhu brijega u Vidu rasvijetljene su neke nejasnoće oko utvrđivanja naselja. Prema Cambiju, koji diferencira četiri faze gradnje bedema od 4. st. pr. Kr. do 3. st. po. Kr., zidine predrimske Narone prostirale su se na vrhu brijega dok se središte naselja nalazilo na padinama šireći se prema podnožju i ravnici i bilo je jednim dijelom ograničeno bedemima, a drugim rijekom *Naron* (Slika 1.) (Cambi, 1980: 128-132; M). Položaj na uzvisini ukazuje na mogući gradinski karakter prvotnog naselja, no na sadašnjem stupnju istraženosti samog brežuljka teško je ponuditi konkretnije dokaze u prilog toj pretpostavci.

Arheološkim istraživanja na prostoru kasnijeg rimskog foruma u podnožju brežuljka otkriveni su urbanistički elementi koje su istraživači protumačili kao ostatke emporija (Marin, 2003: 11; Marin, 2017: 87). U izgledu i načinu gradnje tih struktura mogu se pronaći sličnosti s istraženim helenističkim naseljima u Sikulima (*Siculi*) i Trogiru, a prilog dataciji u 2.-1. st. pr. Kr. je i velika količina popratnog arheološkog materijala (Marin, 2017: 87-91). Iako je, u nedostatku egzaktnih dokaza, još je uvijek prerano donositi zaključke o funkciji tog prostora i mogućem lokaliziranju helenističkog emporija, treba naglasiti da pronađene strukture nedvojbeno pripadaju helenističkom razdoblju i ukazuju na duži kontinuitet

aktivnosti na položaju koji će kasnije postati središte javnog života rimske Narone. U svjetlu te problematike valja istaknuti i iznimno povoljan prometni smještaj na važnom trgovačkom i komunikacijskom pravcu prema unutrašnjosti koji je svakako jedan od glavnih preduvjeta osnivanja trgovišta. No, o stvarnom karakteru korištenja prostora u predrimsko doba moći će se raspravljati tek nakon novih i opsežnijih arheoloških istraživanjima, a od osobite će koristi biti iskopavanja na onim mjestima gdje rimska gradnja nije u potpunosti uništila ili negirala ranije strukture.

Arheološke potvrde o helenističkoj Naroni su još uvijek vrlo skromne, no pretpostavlja se da su izvrsne gospodarske i prometne predispozicije poduprle snažan razvoj zajednice i naseobine, čiji karakter i etnička osnova,

(Slika 2.) koji se datira u kasno helenističko doba i morao je biti isklesan u lokalnoj radionici kojoj nije bila strana helenistička umjetnička tradicija (Cambi, 1980: 134). U istom kontekstu vrijedi spomenuti i tri nadgrobnne stele helenističkog tipa, među kojima su dvije sa natpisima koje spominju Italike (Kirigin, 1980: 169-171). To bi ukazivalo da su i doseljenici u kasno republikansko doba koji su govorili latinskim jezikom prihvatili lokalne tradicije helenističke inspiracije koje su očito bile snažno razvijene. Međutim, vrijedi posebno naglasiti činjenicu da do sada u poznatom korpusu epigrafskih spomenika iz Narone nije poznat ni jedan natpis pisan grčkim jezikom datiran u helenističko razdoblje što otežava teoriju o stalnoj prisutnosti Grka, ali i pokazuje da se još od rana riječ o snažno romaniziranoj sredini.

Slika 2. Reljef s prikazom plesačica iz Narone

međutim, nisu u potpunosti jasni. Moguće da se radilo o autohtonom naselju s većim brojem doseljenih Grka ili snažno heleniziranim autohtonim stanovništvom (Cambi, 1980: 127; Gabričević, 1980: 163-164), a postepeno dolazi i do infiltracije Italika. Arheološki nalazi, prije svega brojnost i karakter nalaza helenističkog podrijetla koji su otkriveni na prostoru rimskog foruma trasirali su pravce istraživačima za promišljanja o postojanju helenističkog naselja koje prethodi rimskoj koloniji (Marin, 2017: 70). Kvantitetom dominiraju keramički te numizmatički nalazi, uglavnom grčkih gradova Apolonije i Dirahija u današnjoj Albaniji, a zastupljen je i novac ilirskog grada Skodre te još uvijek nedovoljno poznatog dinasta Baleja (Zaninović, 1980: 173-174). Njihova pojava ukazuje na prisutnost grčkih trgovaca i ostvarenih kontakata s ilirskim i grčko-kolonijalnim svijetom, a dodatno je potvrđena nalazima importirane helenističke keramike (Marin, 2017: 152-163). U razmatranju materijalnih ostataka iz helenističkog doba, svojom umjetničkom kvalitetom posebnu pozornost zaslužuje jedankamenispomenik. Riječ je o fragmentiranom reljefu od prokoneškog mramora s prikazom plesačica

Iz izloženog vidljiv je snažan utjecaj helenističkog svijeta na život Narone u 2. i 1. st. pr. Kr. koji se ogleda u arhitekturi, umjetničkoj tradiciji i nalazima helenističkog podrijetla koji ukazuju na snažne veze s nedalekim jadranskim grčkim kolonijama u srednjedalmatinskom arealu koje su vidjele trgovački interes u dolini rijeke Neretve i njenom zaleđu. Zanimljivo je da to donekle vremenski korendira sa širenjem isejskog dominija na srednjodalmatinski obalni prostor u 2. st. pr. Kr. i osnivanjem emporija u Trogiru i Stobreču, strateškim i trgovačko-produktivnim točkama, a poveznice s njima, prvenstveno zbog sličnih strateških predispozicija, mogu se opaziti i na primjeru Narone (Gabričević, 1980: 162-163; Zaninović, 1980: 174).²

² Osim geografskog položaja Narone, kao referentne točke u trgovini s unutrašnjošću, što je sličnost koju dijeli s Tragurijem i Epetijem, poznatim isejskim uporištima na obali, prilog povezanosti Narone i Ise je pojava nadgrobnih spomenika u Naroni koje po svojoj formi podsjećaju na one iz Ise (v. Kirigin, 1980: 169).

3. Osnutak, razvoj i život rimskog grada

Pojavom Rima kao novog političkog faktora koji se infiltrira u prilike na istočnojadranskoj obali kroz tri ilirska rata ostvareni su prvi izravni utjecaji rimske vojne prisutnosti na prostor Narone. Suzbijanje i otklanjanje ilirske opasnosti pogodovalo je razvoju i intenziviranju trgovine s nasuprotnom italiskom obalom te grčkim kolonijama na srednjodalmatinskom otočju, a može se pretpostaviti da već tada, privučeni trgovačkim potencijalom u Naronu dolaze i prvi Italici, premda rimska vlast još uvijek nije bila čvrsto uspostavljena. Propašću ilirske države profitirali su i Daorsi, čija je trgovačka aktivnost u zaleđu obale u snažnom usponu (Zaninović, 1980: 174). Ipak, samo formalna rimska vlast na istočnom Jadranu dovest će do novih sukoba u kojima se kao glavni nositelji otpora Rimljanina ističu Delmati čija je ekspanzija prema obalnom prostoru ugrozila i interese Isejaca i Daorsa te predstavljala direktnu prijetnju za isejske naseobine u Epetiju i Traguriju. Daorsi su vješto koristili svoj zemljopisni položaj kao posrednik u prijenosu dobara dolinom Neretve prema unutrašnjosti Ilirika, a delmatska je opasnost ugrozila te trgovačke pravce, posredno utječući i na prosperitet Narone. Iz nemoći samostalnog otpora novoj prijetnji, Isejci i Daorsi potražili su pomoć Rima u koji šalju svoja poslanstva što će dovesti do nove rimske vojne intervencije na istočnom Jadranu. Odlukom Senata rimska vojska pod zapovjedništvom konzula Marcija Figula 156. g. pr. Kr. krenula je u vojnu protiv Delmata iz područja Donje Neretve, a pretpostavlja se da je upravo Narona bila ishodište pohoda (Zaninović, 1980: 175; Milivojević, 2012: 196). Nije poznato tko je kontrolirao Naronu u tom trenutku, iako se nameće pretpostavka da su to bili Isejci ili Daorsi koji su kao rimski saveznici mogli pružiti sigurno uporište za prihvata i djelovanje vojnih trupa. Uspješnim okončanjem Prvog rimsko-delmatskog rata 155. g. pr. Kr. i pokoravanjem Ardijeja i Plereja 135. g. pr. Kr., u Naroni se vjerojatno naseljava sve veći broj italjskih trgovaca i drugih poduzetnika koji su, inače, pratili aktivnosti rimske vojske i djelovali nakon završetka vojnih operacija.

Pacifikacija prostora omogućila je prosperitet i stvorila je podlogu za gospodarski i demografski rast što je privuklo veliki broj Italika koji su sredinom 1. st. pr. Kr. organizirani u konvent rimskih građana (*conventus civium Romanorum*) (Glavičić, 2003: 221-222). Obično se smatra da organizaciju konventa potvrđuje natpis na kojem se nalaze imena četiriju dužnosnika zaduženih za izgradnju naronitanskih fortifikacija (*CIL* 3, 1820=8423). Na natpisu su navedena dva kolegija koje čine po dva magistra i dva kvestora, što nije uobičajena shema ustroja vlasti u koloniji, već ovakva podjela ukazuje na „kvazimunicipalno“

ustrojstvo (Medini, 1980: 196). Kao *magistri* navedeni su Kvint Safinije, Kvintov sin i Sekst Marije, Lucijev oslobođenik, dok su kvestori Kvint Marcije, Kvintov sin i Publije Anej Epikad, Kvintov oslobođenik.³ U vremenu dok gradu prijeti delmatska opasnost koja još uvijek nije posve suzbijena, obnova gradskih zidina važan je zadatak povjeren tada vodećim ljudima u zajednici. Zanimljivo je da se u svakom kolegiju javlja po jedan *ingenuus* i *libertus*, što ukazuje na to da je već tada u stanovništvu Narone bio velik broj oslobođenika koji su participirali u odgovornim poslovima zajednice (Glavičić, 2003: 222-223). Narona je bila i središte juridičkog konventa, vrhovnog sudišta mjerodavnog za peregrinske zajednice, jednog od triju u rimskoj provinciji Dalmaciji, gdje dolaze na raspravu pripadnici 89 *civitates* (Zaninović, 1980: 176).

Kao referentna točka na desnoj obali Neretve koja je predstavljala mostobran rimskog prodiranja i osvajanja unutrašnjosti, Narona ne gubi svoj vojni značaj ni u kasnijim vojnim operacijama sredinom i u dr. polovici 1. stoljeća pr. Kr. Tako se tijekom pohoda Publija Vatinija protiv Delmata 46./45. godine, vojni logor nalazio negdje u blizini Narone,⁴ dok se pretpostavlja da je u Oktavijanovoj ekspediciji 35. g. pr. Kr., usmjerenoj na suzbijanje gusarske aktivnosti stanovnika Melite (Mljeta) i Korkire (Korčule), koja je, među ostalim, ugrožavala i naronitansku sigurnost i trgovinu, baza Oktavijanove mornarice bila upravo luka Narone (Zaninović, 1980: 176-177). Za zaštitu Narone i ušća Neretve od delmatskih napada sredinom 1. st. pr. Kr. Rimljani su u Humcu kod Ljubuškog izgradili augzilijarni kastel koji je od tada bio centar romanizacije tog dijela naronitanskog agera, a ujedno je imao i važan prometni položaj jer je preko Bigeste (koji se ubicira u Humac), Narona bila cestovno povezana sa Salonom i Tilurijem (Glavičić, Pandža, 2018: 50-51). Boravak i djelovanje vojnih postrojbi u očuvanju mira i stabilnosti i njihova uloga u gradnji cesta koje potiču razvoj gospodarstva i urbanizacije, kao i veći priliv italjskih doseljenika koji participiraju u iskorištavanju trgovačkog i agrarnog prosperiteta područja, važni su čimbenici koji pridonose bržem procesu romanizacije.

Sredinom 1. stoljeća pr. Kr. Narona kao žarište romanizacije šire regije još uvijek nije imala status kolonije, a kada je točno postojeći konvent rimskih građana izrastao

3 Kognomen Epikad (*Epikadus*) mogao bi ukazivati na domorodačko podrijetlo. Vjerojatno se radi o identičnoj osobi koja sredinom 1. st. pr. Kr. gradi hram Ocu Liberu. Čini se da bi autohtonog podrijetla mogao biti i *P. Mucius Dasius*, sevir Augustalis (Wilkes, 1969: 249).

4 Jedno od mišljenja među istraživačima je da se rimski grad dijelom razvio iz vojnog logora čije postojanje na području Narone nedvojbeno potvrđuje navod u Vatinijevom pismu Ciceronu (Cambi, Pasini 1980: 281).

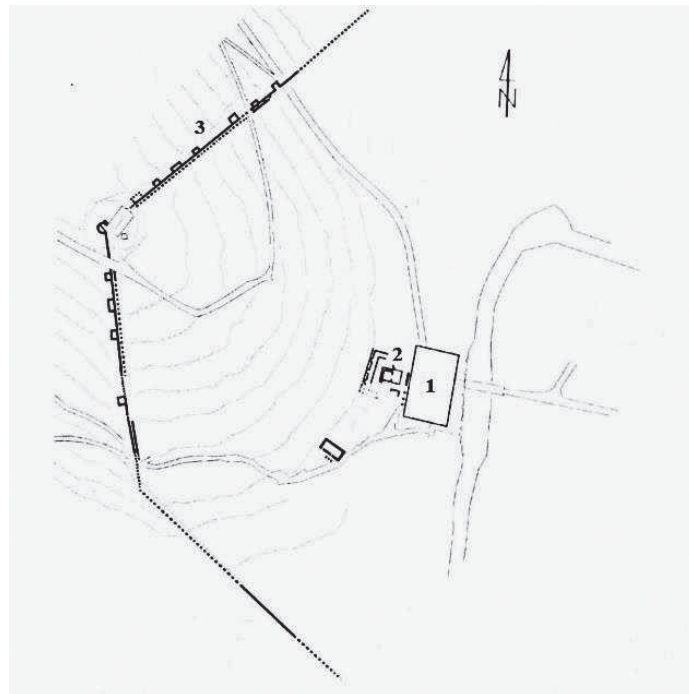
u koloniju predmet je rasprave među stručnjacima. Prevladavajuće mišljenje je da se to dogodilo prije 27. g. pr. Kr, u doba Cezara, što sugerira pripadnost tromentinskom tribusu, a dodatno osnažuje pretpostavka da uzdizanje na rang kolonije predstavlja svojevrstu nagradu za iskazanu lojalnost Cezaru tijekom građanskog rata protiv Pompeja.⁵ Kolonijalni status pretpostavlja i doseljavanje italskih kolonista, a potvrđena je i kasnija dedukcija veterana na dijelu agera kolonije (Glavičić, Pandža, 2018: 52).⁶ Naseljavanjem kolonista i veterana širili su se utjecaji rimske civilizacije, ne samo u gradu Naroni već na prostoru cijelog agera koji je vjerojatno obuhvaćao i poluotok Pelješac (Wilkes, 1969: 251; Glavičić, 2003: 223).⁷

Na čelu *Coloniae Iuliae Naronae*, kako se drži da bi njezin potpuni naziv trebao glasiti, nalazili su se kuatourviri, međutim, od otprilike doba Flavijevaca javljaju se i službe duovira. Pojava kuatourvirata u Naroni još uvijek nije odgovarajuće znanstveno objašnjena, ali prema jednom od postojećih mišljenja kuatourviri kao vrhovni magistrati javljaju se u onim kolonijama koje su proizašle iz ranijeg municipaliteta (Glavičić, 2003: 222). Ako bi se to mišljenje primijenilo na Naronu, ono bi povuklo i pitanje je li Naronu, prije nego što je postigla status kolonije bila municipij. No, to je tema koja tek predstoji biti argumentirano razjašnjena. S druge strane, pojava službe duovira krajem 1. stoljeća može biti povezana s općom tendencijom ujednačavanja municipalnog sustava gdje postupno prevladava duovirat (Glavičić, 2003: 224). Status kolonije, primarno uvjetovan dominantnom etničkom strukturom novodoseljenog stanovništva, predmnijeva i svojstvenu urbanu fizionomiju antičkog grada, tj. oblikovanje naseobine prema rimskoj urbanističkoj praksi

5 Suprotni stavovi, koji smatraju da je Naronu kolonijalni status dobila od Oktavijana i to negdje poslije bitke kod Akcija, između 31. i 27. g. pr. Kr, oslanjaju se na Ciceronovu korespondenciju s Publijem Vatinijem 45.-44. g. pr. Kr, u kojoj Vatinije ni u jednom od svojih pisama Ciceronu ne spominje Naronu kao koloniju (Zaninović, 1980: 177).

6 Na osnovi natpisa (*ILug* 113, 114) iz Ljubuškoga na kojemu je zabilježeno da su dedikaciju vladajućem caru Tiberiju i diviniziranom caru Augustu učinili veterani *pagi Scunast(ici) quibus colon(ia) Naronitana agros dedit* zaključuje se da je na početku vladavine Tiberija na dijelu agera kolonije Naronu koji se naziva *pagus Scunasticus* izvršena dedukcija veterana (Glavičić, Pandža, 2018: 52-53).

7 Nerazjašnjeno je pitanje centurijacije naronitanskog agera. S obzirom da uz dolinu rijeke Neretve prevladava aluvijalno zemljište koje prekrivaju poznate neretvanske blatije, močvarna i jezerska područja, moguće da uz samu rijeku nije niti bila provedena centurijacija (Bojanovski, 1980: 182). S obzirom da močvarna podloga, nedostatak i rascjepkanost obradivih površina predstavljaju izazov za provedbu limitacije, Wilkes smatra da nema dokaza centurijacije na području Naronu (Wilkes, 1969: 251).

Slika 3. Urbani areal Narone s označenim lokacijama gradskog foruma (1), Augusteja (2) i gradskih fortifikacija (3) (preuzeto: Marin, 2004: 20).

što se manifestira u izgradnji monumentalnih bedema, gradskih vrata, foruma i hramova, gradskih komunikacija, teatra te drugih objekata javnog karaktera, u izvedbi, izgledu i kvaliteti gradnje dostojnim standardima života te razmjernim financijskim mogućnostima i realnim potrebama stanovnika.

4. Promjene u krajoliku – arhitektura i urbanizam grada

Urbanizam je jedna od najizrazitijih posljedica romanizacije. Formiranje i oblikovanje novog grada u skladu s prostorom i zahtjevima rimske urbanističke prakse jedan je od aspekata romanizacije koji se ponajbolje očituje kroz arheološku ostavštinu. Podizanje ili obnova fortifikacija, podjela gradskog zemljišta, organizacija rastera gradskih ulica, izgradnja foruma s pripadajućim hramovima te niz drugih graditeljskih aktivnosti nužnih za siguran i uspješan razvoj grada prve su intervencije u krajoliku koje predstavljaju snažan pečat rimske civilizacije. Usporedno s naseljavanjem sve većeg broja italskih trgovaca kroz posljednja dva stoljeća pr. Kr. koji će činiti osnovu nove kolonije i biti nositelji društvenog i gospodarskog razvitka, bilo je nužno osigurati postojanje osnovnih urbanih elemenata koji će zadovoljavati kolektivne interese i stvoriti uvjete za nesmetan rad i djelovanje (Glavičić, 2003: 222-223). Pritom su najvažnije bile fortifikacije koje pružaju sigurnost stanovništvu. Na

temelju rezultata arheoloških istraživanja, djelomično je rasvijetljena slika o strukturi, izgledu i liniji protezanja gradskih bedema. Na sjevernoj i južnoj strani sela Vid još uvijek se jasno mogu raspoznati ostaci obrambenog sustava koji se sastoji od bedema i nekoliko kula građenih različitim tehnikama u više faza, kao i dvoje gradskih vrata ustanovljenih na sjeveroistočnom te južnom potezu bedema (Slika 3.). Na istočnoj strani grada vjerojatno nije bilo fortifikacija, moguće zbog toka rijeke koji je tvorio prirodnu prepreku, dok je na zapadnoj strani istražen dio obrambenih zidova i okruglih kula (Cambi, 1980: 128-130). Istraživanje dijela gradskih zidina pružilo je osnovu za promišljanja da *Urbs vetus* kolonije Narona odgovara naselju na padinama brežuljka i njegovom podnožju te se on kasnije s razvojem grada radikalno širi prema jugoistoku i sjeveroistoku (Marin, 2017: 70). Dakle, gradski areal Narone se vjerojatno lepezasto prostirao od padina brežuljka visokog 85 metara prema tadašnjoj desnoj obali rijeke Neretve. Međutim, uslijed podizanja razine vode i plavljenja nizinskog područja, kao i zbog skretanja korita Neretve prema istoku, krajnji doseg grada u nizini ne može se sa sigurnošću odrediti (Cambi, 2002: 53-54). Dok je konfiguracija terena određivala pružanje fortifikacija, bedemi su diktirali urbanističku koncepciju grada i raspored glavnih komunikacija.

O rasteru i protezanju gradskih komunikacija, s obzirom na stupanj istraženosti, nije poznato mnogo, no naslućuje se da današnje glavne ulice Vida slijede glavne komunikacije antičke Narone (Cambi, 1980: 132). Najvažnija ulica ipak je uočljiva sasvim pri dnu padine i ona je povezana s gradskim forumom i predstavlja kontinuitet ceste Salona - Narona. Druga cesta koja se pružala od foruma u jugozapadnom pravcu vodila je do prigradskog naselja u zaseoku Tuzibelj. To je samo jedno od prigradskih naselja, uz koje treba spomenuti i mnogobrojne vile razmještene u okolici Narone, a njihova topografija važna je za sagledavanje cjelokupne slike organizacije naronitanskog agera.⁸ Jedna cesta vjerojatno je vodila i do pristaništa na rijeci *Naron* do kojeg su dolazili brodovi i vršio se pretovar robe i dobara (Cambi, 1980: 132).

Na sjecištu spomenutih komunikacija nalazio se forum, središte javnog života s nizom građevina javnog i sakralnog karaktera (Cambi, 1980: 132-133). S obzirom na to da je dio foruma izgrađen na urbanističkim strukturama koje pojedini istraživači povezuju s helenističkim emporijem, moguće je da je već u predrimsko doba ista lokacija služila kao svojevrsno javno središte. Velik dio naronitanskog foruma iskopan

8 Za topografiju antičkih lokaliteta naronitanskog agera (usp Bojanovski, 1980: 181-193; Šiljeg, 2003: 267-276).

je u arheološkim istraživanjima 1997. i 1998. koja su pružila vrijedna saznanja o njegovom izgledu, veličini i orijentaciji. Prostirao se u smjeru sjever-jug i pretpostavlja se da je bio pravokutnog oblika s malim odklonom prema sjeverozapadu. Visinska razlika uzrokovana morfologijom terena vjerojatno je bila riješena jednom ili dvjema razinama foruma koje su bile stepeničasto povezane (Marin, 2017, 74-75). Na zapadnom dijelu se nalazio niz građevina koje su u cjelini istražene, a među njima svakako je najimpresivnije zdanje *Augusteum*, mali prostilni hram s celom i predvorjem (Slika 4.).⁹ U unutrašnjosti građevine koja je bila podignuta za cara Augusta u prvom desetljeću 1. stoljeća pronađene su statue careva i pripadnika carske obitelji koje su izvorno bile postavljene na zidanom postamentu koji se uzdizao iznad mozaičkog poda (Marin, 2017: 76; Marin, 2003: 11). Osim skulptura nađena su i dva zavjetna žrtvenika iz 2. stoljeća posvećena božici Veneri te natpis namjesnika provincije Dalmacije Publija Kornelija Dolabele koji je posvetio božanskom Augustu (*Divus Augustus*) (Marin, 2003: 11-12). *Augusteum* je „čuval“ sveukupno 15 velikih statua, a njihova posebna vrijednost ne proizlazi samo iz brojnosti te kvalitetne i profinjene izrade, već i iz sigurne stratigrafske pripadnosti.¹⁰ Dugo i intenzivno se raspravljalo o karakteru skupnog nalaza kipova pronađenih u celi, odnosno radi li o depozitu predmeta kulturne namjene (*favissa*) ili samo porušenim statuama. Sudeći prema najnovijim studijama, kipovi nisu bili pohranjeni već porušeni (Marin, 2017: 77). Pronađeni spomenici ukazuju da je organizacija carskog kulta u Naroni, razvijena već u Augustovo doba, municipalnog karaktera, dok se pokrajinska razina štovanja može tek pretpostaviti na administrativnoj razini konventa (Jadrić-Kučan, 2012: 43). Zbog izvanredne sačuvanosti arhitekture i dijelova interijera, sa sigurnim podacima o kontekstu i stratigrafskim odnosima zabilježenim pažljivim arheološkim istraživanjima, naronitanski *Augusteum* pruža odlične mogućnosti za proučavanje štovanja carskog kulta u okviru rimske provincije Dalmacije, a pronađena građa upućuje na izrazitu lojalnost stanovništva caru i vrhovnoj vlasti.

9 Ostaci hrama danas su konzervirani i prezentirani *in situ* u okviru Arheološkog muzeja Narona.

10 U provinciji Dalmaciji pronađen je veći broj carskih statua iz 1. stoljeća, ali tek za rijetke od njih su poznati točni podatci o okolnostima nalaza. Takva situacija nije zahvalna jer opće je poznato da nedostatak kontekstualnih informacija onemogućava potpuno znanstveno vrednovanje nalaza. U toj činjenici leži posebna vrijednost naronitanske carske skupine. (Za više o skupinama carskih kipova u provinciji Dalmaciji v. Cambi, 1998: 55-58).

Slika 4. Pogled na Augustej prezentiran in situ u današnjem Arheološkom muzeju Narona (foto: P. Domines Peter).

Neposredno uz sjevernu stranu Augusteja otkrivena je monumentalna građevina za koju se smatra da je bila kurija, gradska vijećnica u kojoj se sastajalo *ordo decurionum*. Istraživanjima, koja su bila ograničena na polovicu građevine, otkrivena je popločana površina omeđena sa zapadne strane apsidom te zidovima koji su bili ožbukani ili obloženi mramornim panoima, a u podnožju njih bile su smještene kamene klupe. Upravo su kamene klupe, kojih je sigurno bilo i više no što je pronađeno, snažan pokazatelj da je riječ o građevini koja je bila kurija, a njezina lokacija u blizini Augusteja i gradskog foruma dodatno osnažuje tu atribuciju (Marin, 2017: 78-81).

Među ostalim građevinama koje su se nalazile uz forum vrijedi spomenuti dvije prostorije s mozaicima čija funkcija nije posve jasna, a prevladava mišljenje da se radi o taberni (Marin, 2017: 82-83). K tome, sa zapadne strane Augusteja, na terasi koju je podupirao veliki potporni zid nalazio se monumentalni trijem sa središnjim istaknutim dijelom te dva simetrična krila s obojanim unutrašnjim zidovima. Trijem je datiran u vrijeme Augusta, a vjerojatno je doživio rekonstrukcijski zahvat u flavijevsko doba (Marin, 2017: 83-85). Treba naglasiti da je poznavanje izgleda foruma plod dugih arheoloških istraživanja na prostoru koji je nezahvalan za iskapanja zbog činjenice da se radi o privatnim zemljištima ili kućama stanovnika današnjeg Vida. No, usprkos tim ograničenjima, dugotrajan arheološki rad ipak je polučio izvrsne rezultate koji su znatno unaprijedili dosadašnje spoznaje o urbanističkom profilu rimske Narone.

U Naroni su postojali i drugi objekti javnog i sakralnog karaktera, o kojima prvenstveno saznajemo iz pronađene epigrafske građe. Tako natpisi spominju hramove Libera (*CIL* 3, 1784; *CIL* 3, 8484) i Eskulapa, (*CIL* 3, 1768) koji još uvijek nisu locirani (Cambi, 1980: 133). Za jedan rimski grad uobičajene su i terme, koje su u Naroni postojale što posvjedočuje natpis koji govori o obnovi zimskih termi (*CIL* 3, 1805). Spomenik na kojem se navodi organizacija scenskih igara pretpostavlja i postojanje teatra koji još nije

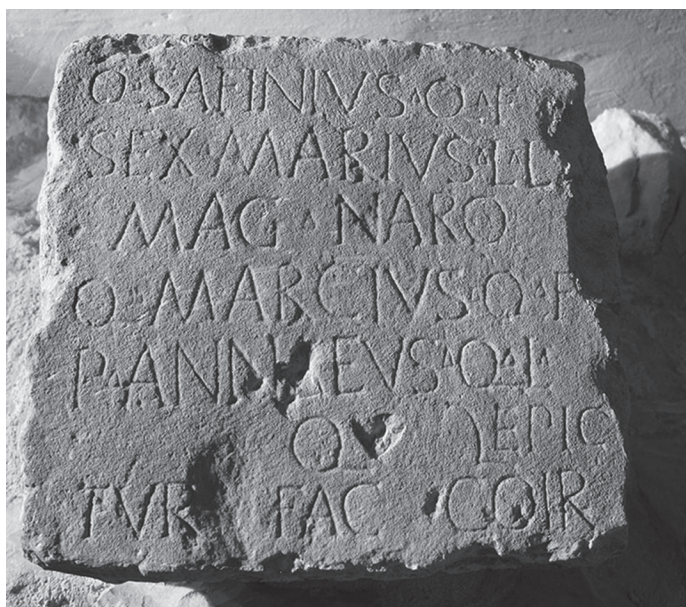
ubiciran (*CIL* 3, 1828). Na temelju iznesenoga vidljivi su graditeljski podvizi koje se poduzimaju u Naroni: gradnja foruma, kurije, hramova, termi te niz drugih građevina o kojima govore natpisi, a koji svjedoče o razvijenosti antičkog grada te kulturnim i urbanističkim dosezima kojim je rimska kultura obogatila autohtonu sredinu.

5. Javna uprava i dužnosnici

Među najvažnije aspekte romanizacije može se svrstati i formiranje organizirane javne uprave na čelu s vrhovnim magistratima i ostalim hijerarhijski postavljenim službenicima koji su imali točno određene zadaće i obveze čijim uspješnim obavljanjem su pridonosili stabilnosti javnog života. Epigrafska građa najbolji je izvor podataka o administrativnom sustavu, a njezina brojnost i karakter na primjeru Narone pružaju izvanredan uvid u strukturu vlasti u koloniji i prethodnom konventu. Natpisi su uglavnom javnog karaktera i podižu ih zaslužni pojedinci pojedinačno ili skupno u čast obnašanja svoje službe ili isticanja svojih zasluga poradi podizanja svog osobnog i obiteljskog ugleda u zajednici (Glavičić, 2003: 221-222). Na natpisima se spominju razni dužnosnici, no indikativna je zastupljenost velikog broja oslobođenika ili njihovih potomaka koji su obnašali različite službe, prvo u konventu rimskih građana, a potom i u koloniji. Već spominjani natpis koji navodi imena četiriju dužnosnika zaduženih za izgradnju fortifikacija od izuzetne je važnosti jer se radi o najranijem epigrafskom izvoru o oslobođenim robovima na području rimskog Ilirika (Slika 5.) (*CIL* 3, 1820=8423; Medini, 1980: 196). S druge strane, njegova datacija u vrijeme konventa rimskih građana dokaz je ne samo o ranom naseljavanju liberta već i o njihovoj političkoj moći sredinom 1. stoljeća pr. Krista.

Pojava velikog broja oslobođenika i njihova afirmacija u administrativno-upravnim strukturama grada uvjetovana je njihovom snažnom ekonomskom podlogom. Plodna dolina plovne rijeke Neretve s izvrsnim geografskim položajem Narone, još tijekom kasnorepublikanskog doba privlačila je interese za zaradom ne samo rimskih trgovaca, već i zemljoposjednika te liberta koji su za svoje patrone obavljali unosne trgovačke poslove, a dio njih pripadao je i senatorskim obiteljima (Bekavac, Miletić, 2016: 241). Akumuliranje značajnih dobara omogućilo im je uzdizanje u društvenom životu te otvaralo vrata prema javnim službama. Stjecanjem statusa kolonije uspostavlja se nova socijalna ravnoteža, u kojoj se stari sloj naseljenika zajedno s naseljenim kolonistima integrira u slobodno stanovništvo grada (*municipes*) (Bekavac, Miletić, 2016: 238). Tada zahvaljujući svom porodičnom ugledu i bogatstvu, potomci republikanskih oslobođenika, kao slobodnorodeni građani, aktivno participiraju u upravnim poslovima zajednice

obnašajući i službe kvatuorvira, dok je novom sloju liberta, zbog striktnog provođenja zakona *Lex Iulia municipalis*, po kojima oslobođenik nije mogao obnašati najviše magistratske funkcije, onemogućena služba u gradskoj upravi. Rezultat tog gubitka položaja u gradskoj vlasti oni su nadoknadili formiranjem sevirskog tijela kojeg su činili najbogatiji oslobođenici (Bekavac, Miletić 2016: 241). Na određenom broju natpisa oslobođeničkih sevira u Naroni javlja se kratica MM koja je dugo vremena bila restituirana kao *magistri Mercuriales*.¹¹ Međutim, drugačije tumačenje iznose Ž. Miletić i S. Bekavac koji su predložili da se MM razriješi s *municipibus municipii*, argumentirajući da je riječ o načinu kojim pripadnici kolegija sevira naglašavaju svoju nadležnost nad svim *municipes* (Bekavac, Miletić, 2016: 240-241). Na taj način oni ističu svoj poseban društveni položaj i aktivnost koja je usmjerena prema slobodnom stanovništvu grada, a ujedno u tome treba vidjeti i pokušaj da u kolonijalno doba zadrže privilegije iz starijeg konventa (Bekavac, Miletić, 2016: 238-243).

Slika 5. Natpis koji navodi imena dva kvestora i dva magistra zadužena za izgradnju fortifikacija

Među najvišim magistratima u koloniji Naroni prevladavaju članovi italjskih trgovačkih familija. Vrijedne informacije o pojedincima koji su obnašali izvršnu vlast pruža bogat i raznovrstan korpus epigrafskih spomenika. Jedan od prvih poznatih naronitanskih uglednika je A. *Annaeus A. f. Flaccus*, čiji *cursus honorum* donosi popis obnašanih magistratura (*IIIvir iterum quinq., IIIvir i.d.*,

11 Takva interpretacija ukazivala je na postojanje kolegija sevira sastavljenog od oslobođenika i njihovih potomaka koji su bili štovatelji kulta Merkura, a kao *sexviri* njegovali su carski kult (Medini, 1980: 200).

prefectus i.d.) i svećeničkih službi (*flamen Augustalis, pontifex*) (CIL 3, 1822). Tribus *Aniensis* određuje ga kao italjskog doseljenika, a zbog svojih zasluga supruga mu je postavila javni spomenik (Glavičić, 2003: 221-222). Magistrati kolonije bili su i edil i kvatuorvir *T. Mevius T. f. Tro. Celsus* zabilježen na nadgrobnom spomeniku (CIL 3, 1868) te *M. Paenius Augurinus* kojemu je odana javna počast na temelju dekurionske odluke (ILlug 1874). *C. Safius Severus*, edil i kvinkvenalni kvatuorvir, a možda i patron kolonije, pobrinuo je za izvršenje nepoznate radnje što je zabilježeno tekstom na epistilnoj gredi neke građevine (CIL 3, 14626), no nije jasno je li to učinio na svoj trošak kao dobročinitelj (munificijencija) ili sredstvima zajednice (Glavičić, 2003, 222). Oslobođenici koji u Naroni predstavljaju važan stalež dokumentirani su na trećini od ukupnog broja naronitanskih natpisa što sugerira njihov snažnu zastupljenost u strukturi stanovništva te izuzetni društveni položaj, koji je svakako u svezi s općim gospodarskim i trgovačkim značenjem grada (Medini, 1980: 196).¹² Kao što je već spomenuto, potomci sposobnih oslobođenika iskorištavaju ugled i porodično bogatstvo svojih predaka pri uspinjanju u društvenoj hijerarhiji kako bi, kao slobodnorodeni građani, ostvarili svoje pravo na najviše magistratske službe. Jedan od njih, kojega poznajemo samo po kognomenu *Turbo*, komemorator je svojim roditeljima te je bio edil i kvatuorvir (CIL 3, 1832) (Glavičić, 2003: 223).¹³ Slično napredovanje dijeli i *Restitutus* (ILlug 1912) (Glavičić, 2003: 223), dok je njegov sugrađanin *Sex Turelius Q. f. Velox*, sin oslobođenika i sevira možda bio član gradskoga vijeća (CIL 3, 8443) (Glavičić, 2003: 223). U Naroni se osim kvatuorvira, među vrhovnim magistratima javljaju i duoviri, a tu je službu obnašao *C. Vibius Restitus* (ILlug 108) (Glavičić, 2003: 224).

6. Kultovi rimske Narone

Veliki broj doseljenika tijekom posljednja 2. stoljeća pr. Kr. utjecao je na položaj domicilnog stanovništva koje izgleda da je bilo rano rastjerano ili romanizirano, čemu u prilog ide i rijetkost autohtonih imena na natpisima, dok tragovi neke autohtone religijske prakse nisu zabilježeni (Miletić, 2003: 215).¹⁴ Iako je, *per analogiam* sa spoznajama

12 Očito je da se Narona, u usporedbi s drugim obalnim gradovima koji su stekli status kolonije, izdvaja po specifičnom razvojnom pravcu oslobođeničkog sloja i njegovom odnosu spram drugih društvenih kategorija (Medini, 1980: 201-202).

13 Njegov otac Hyllus bio je jedan od gradskih uglednika oslobođeničkog statusa koji je obnašao funkciju sevira te je tako omogućio i društveno uzdizanje svojim potomcima (Glavičić, 2003: 223).

14 Rijetkost autohtonih imena na natpisima moguće je objasniti kao posljednicu intenzivne romanizacije Narone u kojoj je

o autohtonim kultovima na susjednim kulturnim prostorima, moguće pretpostaviti da je u Naroni i prije uspostave rimske vlasti bilo razvijeno štovanje određenih kultova, o tim kulturnim običajima teško je govoriti, jer o njima ne postoje niti egzaktni arheološki dokazi niti su oni ostali očuvani kao samosvojni ili sinkretistički oblici u religijskom sustavu rimskog vremena. Stoga bi bilo kakvo razmatranje odnosa izvornih i donesenih kultova ili rasprava o autohtonoj religijskoj slici već u osnovi bili neutemeljeni (Marin, 1980: 2017). Prema tome, Naronu u rimsko doba obilježava kozmopolitska religijska situacija kakva je mogla biti u gotovo bilo kojem gradu rimskog svijeta, a slika kulturnih praksi relativno je dobro poznata jer se velikim dijelom oslanja na istraživanje epigrafske baštine, kulturnih skulptura ili sakralne arhitekture.

Već je istaknuto da su život Narone u doba kasne republike i ranog carstva obilježili oslobođenici, što je posvjedočeno njihovom brojnošću na natpisima iz tog vremena. Izgleda da je među oslobođenicima bio osobito popularan kult Libera što jasno pokazuje njihovo aktivno participiranje u afirmaciji i prakticiranju kulta, a jedan od pretpostavljenih razloga takvog odnosa je mogućnost da je Liber ovdje mogao biti smatran bogom slobode (*Liber* (božanstvo) – lat. *liber* (slobodan) (Miletić, 2003: 215). K tome, ne treba ispustiti i temeljni aspekt Libera kao zaštitnika vina i vinarstva u koloniji koja dio svoga prosperiteta duguje agrarnom bogatstvu (Miletić, 2003: 215). Uz druge objekte javnog i religijskog života, Liberov hram morao je bez sumnje postojati u Naroni, jer se izrijekom spominju njegova izgradnja i obnova na dva natpisa. Tako kvestor, oslobođenik *P. Annaeus Epicadus* gradi sredinom 1. st. pr. Kr. hram Ocu Liberu (*aedem Liberi Patris*) (*CIL* 3, 1784). O obnovi i dogradnji Liberova hrama, porušenog od starosti, koju su poduzeli pripadnici pomoćne vojne jedinice *cohors I Belgarum* svjedoči natpis precizno datiran u 173. godinu (*CIL* 3, 8484) (Miletić, 2003: 215-216). U Naroni je bio štovan i Merkur, na što bjelodano ukazuje glava koja se pripisuje skulpturi toga božanstva pohranjena u Ashmolean Museumu u Oxfordu te nekoliko dedikacija tom božanstvu (Slika 7.) (Marin, 1980: 209). Slično kao i u slučaju štovanja Libera, pojava Merkurova kulta u Naroni nije iznenađujuća s obzirom na to da se radi o sredini koja se razvila zahvaljujući snažnoj trgovačkoj aktivnosti (Miletić, 2003: 216).

Oslobođenici su sudjelovali u radu kolegija carskog kulta koji im je omogućavao uzdizanje na društvenoj

još u kasnorepublikansko doba autohtoni supstrat gotovo u potpunosti preslojilo novodoseljeno stanovništvo. Međutim, ne treba isključiti i mogućnost namjernog preseljenja autohtonog stanovništva u unutrašnjost, kakvom su rješenju Rimljani pribjegli u slučaju Ardijeja (Wilkes, 1969: 249; Džino, Domić Kunić, 2013: 107-108).

ljestvici. Kao *seviri* ili *seviri augustales* oni su nositelji kulturnih aktivnosti usmjerenih na štovanje carskog kulta u Naroni, gdje je centralna građevina namijenjena tome bio ranije u radu opisani Augustej u kojem su se nalazile skulpture careva i članova carskih obitelji. Imperijalni kult, kao jedna od najvažnijih poluga romanizacije, bio je važan instrument državne propagande kojim se iskazivala lojalnost rimskoj državi i carevima, propagirala vladarska dinastija, a služio je i kao moćno političko sredstvo u kontroli novoosvojenih područja te širenju i lakšem prihvaćanju rimske vlasti od strane domicilnog stanovništva.

Najbrojniji su posvetni spomenici podignuti u čast Jupiteru, koji ukazuju na štovanje vrhovnog božanstva rimskog panteona i u Naroni (Miletić, 2003: 217). Venerin kult također je bio prisutan u snažno romaniziranoj sredini rimske Narone, a štovanju Venere svjedoče četiri natpisa, od kojih su dva na kojima se spominje *Venus Augusta* nađena u Augusteju (Glučina, 2013: 32). Među drugim božanstvima koji su posvjedočeni posvetnim spomenicima ili skulpturama su Dijana, Kastor i Poluks, Junona, Eskulap, Saturn, Cerera te Neptun (Marin, 1980: 210; Glučina, 2013: 39; Miletić, 2003: 216-217). Pronađena je i alabastarska bista božice Izide koja, zajedno s tri are koje spominju Mitru, ukazuje na prisutnost orijentalnih kultova (Marin, 1980: 210). Osim epigrafske baštine, o religijskim praksama svjedoči i mnogo sitnog arheološkog materijala kulturne namjene kao što su game s prikazom Jupitera na tronu i Tihe-Fortune, svjetiljke s različitim božanskim motivima ili keramičke posude na kojima se pojavljuju prikazi iz sfere Liberove, Venerine, Merkurove ili Dijanine ikonografije (Glučina, 2013: 31). Veliki broj pronađenih epigrafskih spomenika, uz recentnije nalaze sakralne arhitekture i skulpture važno su svjedočanstvo o religijskom životu antičke Narone u kojoj su značajnu ulogu imala božanstva povezana s trgovinom i poljodjelstvom koji su glavni faktori intenzivnog razvitka Narone u jedno od vodećih rimskih provincijalnih središta na Jadranu. Ta građa ujedno je i dokaz o nekadašnjem sjaju Narone koja je živjela ritmom snažno romanizirane urbane sredine s širokom lepezom različitih kulturnih praksi, a takva kozmopolitska religijska situacija odražava visok stupanj njezine društvene i političke moći.

Slika 6. Glava Merkura u Ashmolean Museumu u Oxfordu (preuzeto: Glučina, 2013: 38).

7. Zaključak

Ukupnost i karakter arheoloških nalaza nedvojbeno dokazuju da je Narona jedan od najznačajnijih gradova rimske provincije Dalmacije. Izvanredni strateški položaj, kao referentne točke na važnom trgovačkom pravcu između obale i zaleđa te obrnuto, pogodovao je snažnom razvoju kolonije Narone, koja je, sudeći po dosadašnjim spoznajama, barem jednim dijelom formirana na mjestu starijeg helenističkog naselja. Već u kasnorepublikansko doba Narona je snažno romanizirana sredina u koju, privučeni trgovačkim potencijalima, doseljavaju brojni rimski trgovci i drugi poduzetnici koji su sredinom 1. st. pr. Kr. organizirani u konvent rimskih građana. Recentna istraživanja osvijetlila su niz pitanja u svezi s urbanim izgledom grada, posebice središnjeg gradskog prostora kojim je dominirao forum na kojem je bio podignut *Augusteum*, koji zajedno s spomenicima u njemu pronađenim, ukazuje na osobito razvijen carski kult, zasad potvrđen samo na municipalnoj razini. U pogledu drugih kulturnih praksi, Naronu karakterizira kozmopolitska religijska slika u kojoj se posebno ističe štovanje božanstava agrarno-trgovačkog karaktera. Bogati korpus epigrafskih spomenika pokazuje da se u društvenoj strukturi pojavljuju i osobe oslobođeničkog statusa ili podrijetla koje nerijetko uspješno participiraju u odgovornim poslovima zajednice. Međutim, i dalje je otvoreno pitanje što se dogodilo s autohtonim stanovništvom i njihovim kultovima imajući u vidu njihovu iznimno rijetku pojavu na natpisima. Također, buduća istraživanja trebala i osvijetliti

pitanja gradske planimetrije, položaja i izgleda nekropola te stambene arhitekture ili potvrditi postojanje drugih gradskih objekata posvjedočenih kroz natpisnu građu. Svi nabrojani aspekti javnog, društvenog i religijskog života u rimskoj Naroni dokaz su efikasnosti procesa romanizacije, učinkovite uspostave rimske vlasti i uspješnog integriranja prostora u rimski globalni sustav.

Kratice

1. *CIL 3 – Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. 3, Berlin.
2. *ILJug – Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, Ljubljana, 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana, 1986.

Literatura

1. Bekavac, Silvia; Miletić, Željko, 2016. Stanovnicima Narone – municipibus municipii, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 33, Zagreb, str. 237-246.
2. Bojanovski, Ivo, 1980. Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 181-194.
3. Cambi, Nenad, 1980. Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 127-153.
4. Cambi, Nenad, 1998. - Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4, Pula, str. 45-61.
5. Cambi, Nenad; Pasini, Uroš, 1980. Antički izvori o Naroni i Neretvi, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 279-293.
6. Džino, Danijel; Domić Kunić, Alka, 2013. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Zagreb.
7. Gabričević, Branimir, 1980. Narona i Grci, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 161-167.
8. Glavičić, Miroslav, 2003. Naronski magistrati i drugi gradski uglednici, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Metković, 6.-9. listopada 2001., Zagreb-Metković-Split, str. 221-232.
9. Glavičić, Miroslav; Pandža, 2018. Veterani pagi Scunastici, u: *Zbornik radova Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Ljubuški, str. 49-77.

10. Glučina, Toni, 2013. Ikonografija Venere, Merkura i božice Dijane na nalazima iz Augusteuma Narone, u: *Augusteum favissa*, Arheološki muzej Narona, katalog izložbe, str. 31-41.
11. Jadrić-Kučan, 2012. Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, Split, str. 41-66.
12. Kirigin, Branko, 1980. Tip helenističke stele u Naroni, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 169-172.
13. Marin, Emilio, 1980. O antičkim kultovima u Naroni, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 207-211.
14. Marin, Emilio, 2003. Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988. - 2001., u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Metković, 6.-9. listopada 2001., Zagreb-Metković-Split, str. 11-50.
15. Marin, Emilio, 2004. *The rise and fall of an imperial shrine*, Arheološki muzej Split, Split.
16. Marin, Emilio, 2017. Urbanizam i arhitektura, u: *Forum Naronitanum*, Arheološki muzej Narona, Vid, str. 70-95.
17. Medini, Julijan, 1980. Uloga oslobođenika u životu Narone, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 195-206.
18. Miletić, Željko, 2003. Religijski život u Naroni, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Metković, 6.-9. listopada 2001., Zagreb-Metković-Split, str. 215-219.
19. Milivojević, Feđa, 2012. Rimski i italski poduzetnici i doseljenici u Iliriku od Ilirskih ratova do Cezara, *Pro tempore*, god. 8-9, Zagreb, str. 188-210.
20. Radman-Livaja, Ivan, 2014. Romanizacija, u: *Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam i skulptura*, Galerija Klovićevi Dvori, Zagreb, str. 15-20.
21. Šiljeg, Bartol, 2003. Neki antički lokaliteti naronitanskog agera, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Metković, 6.-9. listopada 2001., Zagreb-Metković-Split, str. 267-276.
22. Wilkes, John, 1969. *Dalmatia*, London.
23. Zaninović, Marin, 1980. - Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Metković, 4.-7. listopada 1977., Split, str. 173-181.